

IZAN EDO EZ IZAN: FONOLOGIAK FONETIKARI ORDAINTZEN DIONA AFRIKATUEKIN

Miren Lourdes Oñederra

UPV/EHU

0. Azentuaren ingurumariatik ihesa eta alde zurririkakoak

Patxi Goenaga irakasleari entzun nion behin oso zentzuzko baieztapen bat. Euskal ahoskerari buruzko hitzaldi baten testuinguruan (oso oker ez banago) esan zuen Patxi egia zela euskal azentu asko zeudela, baina bazela bat *ez* zena eta hori erraz hauematen zuela euskaradun jatorraren belarriak. Egia handi eta nabarmen asko bezala zaila da Patxiaren baieztapena era zientifikoan azaltzen, ikertzen, adierazten. Nahiago nuke hemen aurkezteko moduko aurrerapenik egin bagenu honezkero fonetika eta fonologiaren alorretan, nire ustez zuzena den irudipen horretatik areagoko esplikazio zientifikoa bideratuta bagenu, guztiok adostutako lanasmo bat bederen. Ni behintzat ez naiz oraindik gauza gure omenduak merezi lukeen adinako ezer taxuz burutzeko.

Bego, beraz, egitasmo eta erronka bikain gisa Patxiaren gogoetak irekitzen duen galdera: zeintzuk dira euskarazkoa *ez* den azentuera horren bereizgarri nagusienak? Edo, bestela esan, non dago euskarazkotzat jo dezakegunaren muga?

Uste dut arazoa azentuaren (euskalki eta hizkera bakoitzaren azentuaren) izaera fonetiko eta kokaleku zehatza baino eremu zabalago batean ikusi behar dela. Hizkuntzaren prosodia-osagai guztien azterketa oso eta ordenatuak eramango gaituela erantzunetarantz. Uste dut, gainera, ikuspegi tipologikoak tresna ezin hobea eskaintzen digula bide horretan, atal prosodiko eta segmentalak era esanguratsu batean elkarrekin uztartzeko eredu ematen digulako (ikus Donegan/Stampe 1983, 2004, Donegan 1993).

Prosodian ez ezik, hizkuntzaren ahoskeraren gainerako ataletan ere bila daiteke, noski, euskararen muga fonologiko hori edo, bestela adierazirik, zer den bereizgarri hizkuntzaren fonologian: zerk egiten duen euskararen fonologia euskararen fonologia (eta zerk gaztelaniazkoa gaztelaniazko edo frantsesarena frantsesezko, eta abar). Galdera horrek, dudarik gabe, aurrez onartzen du badela zerbait (ergituratua, funtsduna) hizkuntza baten fonologia bestetatik bereizten duena.

Zer den baino errazago da oraindik zer ez den esatea. Honezkero ikerlari guztiak badakite delako hori ez dela fonologiaren osagai bakar bat, osagai askoren artean eraikitzen den errealitate konplexuagoa baizik. Gainera, egun, fonologia teorikoan ari diren gehienek, guztiak ez badira, aitortzen dute fonologia baten berezitasuna ez dagoela delako hizkuntzak erabiltzen dituen hots-unitateen zerrendan eta, zerrenda horretan agertzen denean ere, beste zerbaiten ondorio izaten dela.

Hori, dena den, ez dago horren garbi fonologiaren ondoko zenbait eremutan. Esaterako, bigarren hizkuntzaren irakaskuntzari buruzko lanetan ohikoa da oraindik lehen eta bigarren hizkuntzaren arteko desberdintasuna (*ergo* ikaslearen zailtasun gu- neak) hots edo fonema zerrendak alderatuz finkatzea, gehienez ere hitzaren barruan hots bakoitzak izan dezakeen banaketa edo distribuzioari lerro batzuk eskaintzen zaizkiolarik kasurik onenean. Fonologiaren azterketa estrukturalista funtzional eta praktikoek gerora (nire ustez modu zorrotz eta axalekoegian) *linguistika aplikatua* deitu izan den horretan izan zuten arrakasta izugarriaren seinaleztat hartu daiteke hori. Edo estrukturalismoaren ondorengo azterketa generatibista eta neogenerati- bistek hizkuntz irakaskuntza eta hizkuntzaren beste zenbait alorretako adituentzat dakarten ulergaitzasunaren ondorioztat ere bai, noski. Edonola ere, bada oraindik zer argitu eta badugu non sakondu hizkuntza bakoitzaren fonologiaren muina bilatze horretan.

Prosodiaren ezagutzan poliki aurrera egin bitartean, ahaztu gabe euskal fonolo- giaren izaera osoa dugula azken jomuga, atal segmentalen azterketa ez da denbora galtzea izango. Aintzat hartzen dugun ikuspegi tipologikotik elementu eta maila bakoitzak bere uztardura eta pisua du osotasunaren eraikuntzan. Gorago aitortu arra- zoiengatik azentuari ihesi beraz, zilegi bekit alderdi segmentaletara jaitea, bokal eta kontsonanteen eremu horretara.

Euskararen fonologiaren bereizgarri nabarmenenetakoa osatzen duten txistuka- riak hautatu ditut lan honetarako. Txistukarien artean, zehazki, txistukari afrikatuei buruz arituko naiz. Izan ere euskal fonologiaren ezaugarri behinenen artean beti aipatu ohi da txistukarien sailean ahoskune eta artikulazio moduetan aurkitzen den aberastasuna. Hori mamitzeko adierazten da, beti ere euskararen sistema osorik har- tuta eta gerta litezkeen murriztapenen abstrakzio eginik (ikus beheragoko 4. atala neutralizazioez):¹

- a) Hiru ahoskune bereizten direla (zentzurik zabalenean hartzen da hemen *txis- tukari* terminoa, txetxekariak ere barne dituelarik): “s” [S] hobikari apikaria, “z” [s] hobikari lepokaria eta “x” [ʃ] sabaiaurrekoa.²
- b) Igurzkariez gain unitate afrikatua ere bereizten dela ahoskune horietako bakoitzean: “ts” [tS] hobikari apikaria, “tz” [ts] hobikari lepokaria eta “tx” [tʃ] sabaiaurrekoa.

¹ Transkripzioa ahalik eta gutxien erabiliko da lan honetan, ez bainatzaie fonetikari-fonologia- lariai bakarrik zuzentzen eta ikurrek irakurketa astuntzen baitute (baita fonetikari eta fonologia- rientzat). Kontuan hartuta, gainera, euskaraz idatzitako lan hau euskarazko letren balioa ezagutzen duenak irakurriko duela, euskara batuaren ortografia nahikoa da gehienetan aipatu nahi diren ahos- kerak islatzeko. Horregatik ortografiaren osagarri bakarrik erabiliko dira ikur fonetikoak, edo litez- keen anbiguotasunak saihesteko. Tipografiaren arazoak gutxitzeko, honako ikurrak erabiliko dira hots afrikatuak adierazteko: [tʃ] sabaikaria, “tx” idazten dena ortografia batuan (e.g. *itxi*); [tS] ho- bikari lepokaria, “ts” idazten dena ortografia batuan (e.g. *otso*); [ts] hobikari apikaria, “tz” idazten dena ortografia batuan (e.g. *utzi*). Ikur ortografiko solteak komatxo artean idatziko dira.

² Euskarazko [ʃ] eta [tʃ] benetan sabaiaurreko diren edo hobien atzealdean ahoskatzen diren (*postal- veolar* vs. *prepalatal*) ez da eztabaida terminologiko antzua, baina gainditu egiten du lan hau, ez da gure eztabaida gaiarekin zuzenean lotzen eta ez dagoen azterketa fonetiko artikulatorioa behar du oraindik. Ez gara beraz eztabaida horretan sartuko eta, nahikoa dugunez hemen besteetatik bereiztea *sabaiaurreko* edo *sabaikari* deituko da besterik gabe. Ikus Oñederra (2004), *txistukari / zistukari* auziaz.

Gaurko honetan galderak irekitzea erantzunak ematea baino sarriago gertatuko da. Batetik, hala izan behar duelako, dakiguna dakigulako, ez gehiago ez gutxiago. Bestetik, proposamen teoriko bat egiten delako eta horrelakoak ziurtatzea, egiantzekotasunaren mailarik apalenean bada ere, gauza latza delako. Azkenik helburua ez delako txistukariez berez aritzea, baizik, gorago iradoki den bezala, erakustea (euskararen txistukari afrikatuak aitzaki) hizkuntza baten fonologia egiten duena hizkuntza horren fonema zerrenda baino zerbait sakonagoa dela. Hemen proposatuko da fonema zerrenda hori egituratzen duten bilakabideetaraino behinik behin heldu behar dugula.

1. Afrikatuak fonetikaren eta fonologiaren aldetik

Afrikatuen fonetikaren eta fonologiaren inguruko ohar xume pare bat baino ez da egin nahi hemen, eremu bietan gure gaia kokatzen laguntzeko. Ez da, inondik ere, afrikatuen alderdi fonetiko eta fonologikoen berri oso emango. Hain zuzen ere geroko eztabaida ildora iristeko pisudun gerta dakigukeen informazioari eman zaio lehentasuna.

Alderdi fonetikotik begiratura, gauza konplikatuak dira afrikatuak, esan nahi baita beste zenbait baino konplikatuagoak, zentzu horretan *zailagoak*, hots diren bezainbatean, hots-sisteman gertuen dituzten beste hotsak baino. Kontsonanteen artean trabarien sailekoak dira, alegia biriketarik datorren aireari traba eginez sortzen diren zaratak. Horien artean herskariak, igurzkariak eta afrikatuak bereizten dira. Afrikatuek, esan ohi da, hersketa eta igurtzia, hurrenez hurren herskarien eta igurzkarien funtsa, biltzen dituzte bere baitan. Nolabait hots *bikoitzak* dira: afrikatuak ebakitzean, hiztunak herskariak ebakitzean egiten duen ahots-bide hersketa eta igurzkariak ebakitzean egiten duen ahots-bide estutzea egiten ditu, biak. Azterketa akustikoak ere hotsaren bikoitzasuna agertzen du, kasurik onenean (errazenean esan nahi da, baina ikus beherago) hersketaren energiari eza eta estutasunaren uherdura agertzen direlarik espektrograma batean.

Ikuspegi fonologikoa ere bat dator afrikatuen izaera berezia aitortzean. Fonologia fonetikatik bereizteko grina nagusitu zen garaiko hots sailkapen aitzindaria Jakobsonena dugu eta sailkapen hori gure txango laster honetan esaten ari garenaren adibide aski esanguratsua da. Jakobson-en (besteak beste, 1968: 89-90) analisi fonologikoan fonema afrikatuak markatuak dira bai herskarietarako, bai igurzkarietarako, funtsean tasun kontrajarriak biltzen dituztelako bere baitan: hersketaren indar murriztea (*[mellow]*) eta laxaketaren kirrinkaritasuna (*[strident]*).³ Horren ondorioz, afrikatuen eta herskarien arteko aurkakotasuna igurzkarien eta herskarien artekoa baino konplexuagoa da eta, hartara, fonema afrikatuak markatutzat jotzen dira analisi estrukturalista estandarrean.

³ Jakobsonen sailkapenak bertsio bat baino gehiago izan zituen garairean eta lankideen arabera. Bibliografian jasotzen dira erreferentzia batzuk, erkatu nahi lituzkeenarentzat. Guri dagokigunerako, dena den, afrikatuak beti dira markatu, bai herskarietarako aurkakotasunean, bai igurzkarietarako aurkakotasunean. Cf., adibidez, Jakobson ([1939] 1962, 1977: 308) *occlusives stridentes* eta *occlusives mates* direlakoak alderatzean: “Les premières sont d’ordinaire des affriquées, c’est-à-dire des occlusivo-fricatives, alors que les secondes sont des occlusives proprement dites, ou à plus exactement parler des occlusivo-explosives.”

Chomsky eta Halle-ren (1968) *The Sound Pattern of English (SPE)*, fonologia sortzailearen oinarriko liburuan arazoa tasun bakarrean sinpletu zen, afrikatuak [+delayed release] tasunaz bereizten zirelarik herskarietatik.⁴ Tasun horren izena *laxaketa luzakorra* zen Txillardegik (1980: 230) egindako SPEren euskarazko egokitzapenean. Igurzkarietako erlazioa lanbrotuta gelditu zen (lehen ere gutxiago esan zen horretaz herskarietako erlazioaz baino). Halaber, Jakobson eta bere lankideen terminologiak erraz pentsarazten du afrikatuak herskari mota bat direla (hetskari kirrinkariak). Oraindik goiz bada ere horretan aurrera egiteko, esango nuke garrantzitsua gertatuko zaigula teoriaren desoreka hori euskarazko afrikatuen azterketan; izan ere, euskal txistukari afrikatuek lotura indartsua erakusten dute igurzkarietkin bai ikuspuntu sinkronikotik, bai diakronikotik.

Hualdek (1991) aukera paregabea ematen digu bere euskal fonologiari buruzko liburuaren bosgarren kapituluan, ikusteko beranduagoko eredu generatibista malgukoek ere ezin dituztela jaso afrikatuak modu sinplean. Berak euskal fonologia baliaturik lantzen du afrikatuen izaera bitarra, bai herskarietkin eta bai igurzkarietkin duten lotura. Hori Jakobsonen triangelu marraztuetan hobeto islatzen zen, noski, ahalik eta laburren egin nahi izan zuen bere tasun bereizleen sistema baino. Hain zuzen ere afrikatuen izaera fonetikoaren muina den bikoiztasunak beti aurkitzen du mugarrira lehentasunak parametro bakarraren gainean eraiki nahi dituzten eredu fonologikoe-tan.

Era batera zein bestera adierazi, fonologialariek erraz erabiltzen duten laxatze motelaren kontzeptuak irudikarazten du afrikatua poliki irekitzen den hersketa bailitzan. Gorago esan bezala, hori batzuetan bakarrik berresten dute azterketa akustikoe-k. Datu errealak zehazkiago begiratuta (Oñederra/Jauregi 2005, Jauregi/Oñederra 2007) analisi espektrografikoak erakusten digu maizegi hots afrikatuak ez direla horrela gertatzen, ez dagoela beti hersketa bat lehendabizi eta aire-igurtziaren uherdura gero. Egia esan, datuak zuzenenan aztertu ondoren asegarriago gertatzen zaizkigu, klasikoetara joaz, Lázaro Carreter-ena ([1968] 1987: 31) bezalako *afrikatu* kontzeptuaren definizioak: "(...) aquella que resulta de combinar una oclusión con un africación verificada en el mismo punto de articulación y con los mismos órganos (...)". Beste hizkuntzetan ere aspaldi onartu dute fonetikariek mugimendu biak batera gerta daitezkeela, hiztegi linguistiko orokorretan ere hala jasotzen delarik (e.g. Dubois eta beste 1979).

Garbi dago, edonola ere, afrikatuen artikulazioak bi osagai dituela eta ondorio akustikoa ere horri dagokiona da; oharmenaren aldetik hots sendo eta entzungarriak dira eta ez da harritzeko euskaraz egiteko handigarria ezaguna izatea (cf. *zakur* vs. *tzakur*, *zahar* vs. *tzahar*), nahiz egiteko horren indarra ahul samarra izan egungo euskararen, hizkuntzaren beste zenbait baliabide adierazgarriekin gertatzen den bezala.

Afrikatzearen garrantzia euskaraz ez da aipatu berri dugun ordezkatzeko paradigmatico semantikoki handigarrian bukatzen. Afrikatze ugari eta emankorrek ditugu sintagman, hizketan alegia, hotsak bata bestearen ondoan kateatzean sortzen diren ordezkatzeeen artean ere: *ss* → *ts* (*ez zan erori* → *etzan erori*); *ns* → *nts* (*esan zun* → *esantzun*). Ordezkatze sintagmatikook paradigmaticoak bezalaxe txistukaria-

⁴ Herskariak [-continuant] izanik bereizten ziren igurzkarietatik.

ren entzungarritasuna indartzen dute, *etzan etorri*-ren oharmenak garbi erakusten duen bezala (vs. *ez(z)an etorri*).

Gorago esan bada ere, merezi du azpimarratzea hemen euskal afrikatzeak garbiro erakusten duela igurzkari-afrikatu aurkakotasuna (eta ez herskari-afrikatu) dela txandakatze sinkroniko emankorrek eraten dituen. Diakronian ere txistukari igurzkari eta afrikatuen arteko erlazio diakronikoa behin eta berriz erabili izan dute euskalariak.

2. Afrikatuak eta hizkuntzak

Jakina da fonemen sailkapena, hizkuntzen joera unibertsalekin, hizkuntz jabe-kuntzarekin eta hizkuntz galerarekin parekatzea Jakobson-en ekarpen handienetakoa izan zela. Bere proposamen teorikoei jarraiki, hots afrikatuak, herskariak eta igurzkariak erakusten duen markatu izatea zuzenean lotzen da munduko hizkuntzetan afrikatuak ez izatearekin igurzkariak eta herskariak bezain arrunt.⁵ Herskariak dira trabaririk oinarritzkoenak. Gero datoz igurzkariak: horregatik izan daiteke igurzkariak eta afrikaturik gabeko hizkuntza bat (e.g. hawaierazko trabari sistema fonemikoa herskariak bakarrik osatzen da). Afrikatuak izanik markatuena (markatu direlako, berriz esan, bai herskariak, bai igurzkariak) badira herskariak eta igurzkariak bai, baina afrikaturik ez duten hizkuntzak.

Alderatzen baditugu gure gertueneko hiru hizkuntzak, gaztelania, frantsesa, eta euskara, ikusiko dugu frantsesak betetzen duela aurreko paragrafoko azken aukera hori: frantsesetik badira herskariak, badira igurzkariak, baina ez dago fonema afrikaturik. Gaztelaniaz eta euskaraz hiru trabari motak gertatzen dira: herskariak, igurzkariak eta afrikatuak. Lehen kolpean, beraz, frantsesak dirudi desberdin: ez baitugu afrikaturik frantses estandarren fonema paradigman. Gaztelaniaz eta euskaraz, berriz, bai. Hizkuntza biok berdin jokatu dute, itxuraz, trabari klaseei dagokienez. Gainera, bat datoz unitate batean: gaztelaniaz eta euskaraz /tʃ/ dago (eusk. “tx”, gazt. “ch”).

Euskarak, noski, beste bi afrikatu ere baditu. Beti hartu izan da euskararen txistukari paradigmatiko aberastasuna hizkuntzaren ezaugarri nabarmenenetakotzat, euskara eta gaztelania konparatzean. Esan bezala, gaztelaniak aipatu berri dugun /tʃ/ du fonema afrikatu bakarra, euskarak hiru dituen bitartean. Etorriko gara berriz ere horretara, eztabaidarako beharko ditugun gai zenbait mahai gainera ekarri ondoren.

3. Hizkuntzak eta bilakabide naturalak

Fonologia Naturalaren (FN) aldetik hizkuntzek fonema bat edo fonema klase bat izatea edo ez izatea bilakabide paradigmaticoak izate edo ez izatearekin lotzen da atzekoz aurrera: alegia, fonema edo fonema klase gehiago izateko, hizkuntzak bilakabide paradigmaticoak gainditu behar ditu, hiztunak erraztasun (natural) fonetikoak gainditu behar ditu, kontraste fonologiko ugariagoak izango baditu. Ohiko adibide erlatiboki ondo aztertuta bokal sudurkariena da. Jakina da fonetikoki bokal

⁵ “(...) the number of affricates and their occurrence is very much restricted (...)” (Jakobson 1968: 91).

sendo, ahoskaerazten eta entzungarrienak bokal ahokariak direla. Horregatik uler daiteke hizkuntzen joera unibertsalak (paradigmak osatzeko bilakabide naturalak, esango genuke) bokal ahokariak ekartzea. Hala ere, hizkuntza batek, arrazoi historikoak medio, bokal sudurkariak ere behar baditu, ontasun fonetiko horri uko egingo dio, hiztunek bilakabide natural hori gainditzen ikasi beharko dute, joera fonetiko unibertsalei kontra egin beharko diete, baina fonema klase bat gehiago izango dute beren baliabide fonologikoen artean.

Beraz, afrikatuak izateko, bilakabideren bat gainditi behar izan du hizkuntzak. Afrikatuen kasuan, FNak oraingo bilakabide jakinik zehaztu ez duenez, oinarrizkoago eta fonetikoki ezbaigabeak diren bokal sudurkari edo trabari ahostunen sorrera jasotzen duten bilakabideen testuinguruan, Jakobsonen aurkakotasunetara joko dugu, afrikatuak izateko gainditi behar liratekeen bilakabideak kokatzeko orduan. Bi dira aukerak, hurrenkeran honetan ziurrenik: (a) trabariak → herskari; (b) kirrinkaritasuna → jarraitu. Bi joera natural (fonetikoki motibatutako) horien aurka egiten dute afrikatuek eta bilakabide horiek biak gainditi beharra dago hizkuntza batek afrikatuak izango baditu bere fonema biltegian. Horregatik, afrikatuak izan orduko, hizkuntza batek baditu herskariak (eta igurzkariak).

Besterik da, haatik, trabari palatalen eremuan. Berriz ere Jakobsoni lapurtuz moldeak eta bere inplikazio arau unibertsalera joaz, esan dezakegu afrikatuek herskariak eskatzen dituztela dioen arauaren salbuespen dela sabaiko ahoskunea. Sabaikariekin, gainerako ahoskuneetan ez bezala, alderantziz gertatzen da: herskari sabaikaria da afrikatua dakarrena, alegia hizkuntza baten fonemen artean herskari sabaikaria aurkitzen bada, afrikatua ere egongo da. Are zehazkiago esanda, hizkuntza batek /c/ (eusk. “t”) fonema erabiltzen badu, /tʃ/ (eusk. “tx”) ere erabiliko du. Baina ez alderantziz: izan daiteke /tʃ/ bai, baina /c/ ez izatea, esaterako egungo gaztelaniaz edo Eibarko euskaraz jazo ohi den bezala.

Azterketa fonetikoak erakusten du arrazoi morfologiko-anatomikoak direla medio zail gertatzen zaiola gizakion mihiari ahosabaian ahots-bidearen hersketa garbi bat egitea, zailago behintzat hersketa eta estutzea konbinatzea baino, eta badakigu honezkerok hersketa estutzearekin batzetik hots afrikatuak ateratzen direla.

Horregatik guztiagatik ondoriozta dezakegu afrikatu bakarra /tʃ/ duen hizkuntzak ez duela inolako bilakabiderik gainditi behar izan afrikatu hori izateko. Hemen gure bide eta helburuetatik aterako gintuzketen aukerak medio, hizkuntzak trabari sabaikaria izatea hautatu duenean, /tʃ/ unitatearen bidez amore eman dio aho-sabaian egin daitekeen trabaririk fonetikoki onena aukeratzen duen bilakabideari. Hala bada, gaztelaniazko /tʃ/ bilakabide fonologiko baten fruitu litzateke. Alderantziz euskarazko afrikatuak bilakabide fonologikoak gainditze edo ukatzearen ondorio lirateke.⁶

4. Euskarazko txistukariaren ahoskune neutralizazioak: lehengoak eta oraingoak

Txistukari apikariaren (“s”) eta lepokariaren (“z”) arteko nahaste edo neutralizazio erabatekoa salatzen omen dute XVII. mendeko euskal testuek Mitxelenak dioenez

⁶ Baita /c/rik gabeko hizkeretan ere, afrikatuak beren kide txistukariekiko erlaziotik ulertzen diren neurrian. /c/ edukitzea trabari sabaikariak afrikatu izatea eskatzen duen bilakabidearen ukaziotik sortuko litzateke fonema hori duten hizkeretan.

(FHV, 282). Mitxelenak (op. cit.) salatzen du, halaber, nola nahastea gipuzkeraren eremuan ere ari den hedatzen. Apikariaren eta lepokariaren nahaste hori da euskarari buruzko ohiko lanetan autore gehienek aipatzen duten neutralizazioa. Askok aipatu arren, ez dira nondik norako fonetiko-fonologikoak soberan aztertu egundaino eta mereziko luke, errazegi onartu izan baitugu sutsuen behintzat Txillardegik (1980, etab.) egotzi dion jatorria, alegia, inguruko erdaren eragina. Ezaguna denez, neutralizazio hori igurzkarien sailean ez ezik afrikatuenean ere jazo da.

Oraingo baldintza soziologikoetan gaztelaniaren eragina lehen baino bortitzagoa da euskarari. Besteak beste eta oso modu sinplean eragile nagusienak jaso nahian, batetik, lehen baino askoz gehiago dira lehen hizkuntza gaztelania (bakarrik edo euskararekin batera) duten hiztun elebidunak; bestetik, hedabideen eragina inoiz baino indartsuagoa da.⁷

Egoera honetan bi neutralizazio mota berri ari dira indarra hartzen lehengoaren ondoan. Oso interesgarria litzatekeelarik ere ikustea neutralizazio mota desberdinak (lehengoak eta oraingoak) hiztun tipo desberdinekin lerratzen ote diren, horra bideratutako ikerketa sistematikoa behar dugu gutxieneko ondorioak atera aurretik. Ondokoan afrikatuen eremuaz bakarrik arituko gara, hori dugulako hemen aztergai. Nahiz igurzkarietan gauzak aski paralelo izan, badira beste artikulatu baterako adina gai emango luketen diferentzia interesgarriak neutralizazioa gauzatzen duen ahoskunean batik bat.

- a) *3 > 1 neutralizazioa*: Erabateko neutralizazioa gertatzen da hiztun zenbaiten ahoskeretan, alegia ahoskune bakarra dute afrikatuen sailean, sabaikaria. Hiztun hauek afrikatu bakarra lukete beren paradigmari, gaztelaniak bezala. Gainera, gaztelaniaren duen gauzatze fonetiko bera du fonema afrikatu bakar horrek /tʃ/ (eusk. “tx” gazt. “ch”).⁸

Jaurlearitza, bertxaina, bezalako ahoskerak dira neutralizazio mota honen emaitza. Ia ziur esan daiteke neutralizazio mota hau euskaraz ez dakitenean artean aurkitzen dela gehienbat, euskarazko hitz afrikatuenak ebakitzen dituztenean. Gerta daiteke halaber euskararen ezagutza eskasa dutenengan. Esan daiteke, *ceteris paribus*, geroago eta ahulagoa euskararen ezagutza, errazago dela erabateko neutralizazio hau egitea. Dena den, oharpen hau inpresio mailatik baieztapen zehatzagoa izatera iritsiko bada, modu sistematikoan aztertu beharko litzateke zein den hizkuntzaren ezagutza orokorraren (neurri hori hartzea bera ez da txantxetako helburua) eta txistukari afrikatuen neutralizazioaren arteko korrelazioa. Alegia, zer esan nahi dugun “euskararen ezagutza eskasa” esaten dugunean. Txistukariaren ahoskera, horrela, hizkuntz gaitasuna zehatzago neurtzeko orduan irizpide eta lanabes izan liteke.

⁷ Gaztelaniaren hedatzeaz gain, gogoan hartu behar da euskarazko emanaldiek euskal eredu neutralizatzaileak zabaltzen dituztela, zerbait zabaltzekotan. Hiztun neutralizatzaileek, txistukariaren arteko bereizkuntza ikasi ez dutenek, ez dute bereizkuntza egiten duten esatarien ereduja jasoko, normalean ez baitute bereizkuntza fonemikoa hautematen.

⁸ Hiztun horien sailkapenerako eta erabiltzen duten paradigma fonologikoaren ezagutzarako ezinbesteko litzateke ikustea ea /c/ (eusk. “t”) fonema baduten edo ez. Ez du asko laguntzen euskaraz /c/ edo [c] unitateek agertzen duten maiztasun urriak eta distribuzio edo banaketa bereziak. Azterketa zurratzeko galdeketa bidezko esperimentera litzateke ziurrenik biderik egokiena, hiztunak aski datu eskaintzen ez badigu hizketa librean.

- b) *3 > 2 neutralizazioa*: Bi ahoskune bereizten dira afrikatuen artean, lehenagotik ezagun genuen neutralizazioan bezala, baina oraingoan apikaria eta sabaikaria dituzte beren inbentarioan hiztunek (vs. neutralizazio zaharraren lepokari eta sabaikaria). Honelako ahoskerek salatzen dute lepokariaren ordez apikaria ager daitekeela: *hertsaina, jaurlaritsa*. Ez da erraz esatea zein den hiztun hauen lekua hiztun-tipologian, baina lan-hipotesi modura aurreratuko nuke nolabait jakinaren gainean-edo dauden hiztunak direla, badakitela nolabait⁹ ez dagoela ongi “tx” ([tʃ]) ahoskatzea “tz” edo “ts” idatzitakoa. Ez da halabehar hutsa aurreko esaldian *idatzia* aipatzea. Izan ere, hiztun alfabetatuez eta idatziaren kontzientzia dutenez ari naiz pentsatzen. Gero horiek besterengan izan dezaketen eragina ere aintzat hartzekoa da noski. Nolanahi ere, sabaikaria ez den beste zerbait egiteko ahaleginak zergatik eramaten dituen hiztun batzuk orain apikaria ebakitzera lehengo lepokariaren ordez gertakari sinkroniko eta aldaketa diakroniko interesagarria da. Fonetikarien laguntzarekin landu beharko dugu gai hau gertakari fonologikoen arrazoiak bilatu nahi ditugun fonologialariok. Gaztelaniazko txistukari hobikaria apikaria izatea ez da, noski, ahazteko arazoa. Oraingo gaztelaniaren presio bortitzaigoarekin ongi lotzen da, gainera, neutralizazioaren aldaketa diakronikoa, baina orduan ezin zaio lehengo horren erraz egotzi kanpo eraginari. Egia esan, lehen ere afrikatueta askoz baldarrago moldatzen zen esplikazio hori igurzkarietan baino, euskararen ondoko erdarek ez baitute afrikatu hobikari bakar bat ere.

FNaren ikusmoldean, neutralizazio fonologikoak bilakabideen nagusitzetik sortzen dira. Hori, noski, desberdintasun fonetikoak fonemiko izateko hizkuntzak bilakabideren bat gainditu behar duela esaten duen hatsarrearen ideia osagarria da besterik gabe. Aipatu berri ditugun txistukarien arteko neutralizazioak, beraz, txistukarien arteko kontrasteek euskal paradigma fonologikoan ezartzen dituzten bilakabide-ukazioen iraulketa besterik ez lirateke. Horrela, bada, txistukarien artean ahoskune desberdinak bereizteko txistukarien ahoskune onena, fonetikoki sendoa zein den¹⁰ agintzen duen bilakabidea hautsi behar bada, txistukari bakarra izan beharrean bi edo hiru izatea lortzeko,¹¹ hiruren ordez birekin edo bakarrarekin moldatzen den sistemara igarotzeko, direlako bilakabide horiei amore eman behar zaie berriz ere. Bilakabide natural, fonetikoki hobetsi horiek nagusitzeko indarra inguruko hizkuntzetatik atera duten edo hizkuntzaren garabideak bakarrik bultzatu dituen beste maila bateko eztabaida da, dudarik gabe gertaeren esplikaziorako beharrezko dena, baina beste bat.

⁹ *Zehazki nola* fonologia teorikoan interesatuoi ihes egin behar ez ligukeen galdera da zalantzarik gabe.

¹⁰ Ahoskune hori zein den ikertzeko irizpide fonetikoak bilatu behar dira; lagungarri dira, bitartean eta baita gero ere, unibertsal fonologikoak, jabekuntzaren datuak eta orain arte modu harrogeian linguistika aplikatutzat jo eta fonologia teorikoak zokoratu egin dituen beste zenbait arlotako ikerkuntzak.

¹¹ Puntu honetan txetxekariak ere txistukarien sailean sartu izana ez da agian egoki, baina hori diakronia erlatiboa eta arrazoi fonetikoaren sinkronia ukitzen dituen ikerketa aurreratuegoetarako gelditzen zaigun galdera irekia da oraingoz. Esan nahi da, ziurrenik txetxekariaren sorrera (ergo gainditu diren bilakabide naturalak) sail sabaikariaren sorrerarekin dagoela loturik euskaraz; gero, sinkronikoki, igurzkari eta afrikatu sabaikariak gainerako txistukariekin lerratzea zenbait jokabidetan beste kontu bat da.

Gaztelaniaren eraginaren indarra bere lekuan jartzeko orduan, ondorio lasterregietara jauzi egin beharrean berehala, komeni da gogoan hartzea, neutralizazio “berrien” arteko lehena (a) egiten duten hiztunak kenduta, gaztelania eta euskararen arteko desberdintasun nagusienak tinko dirauela. Izan ere, hots kirrinkariak igurzkarri edo jarraitu egiteko joera edo bilakabide unibertsalari gaztelaniak men egiten dio, euskarak berriz ez. Alde horretatik, euskarak igurzkarri/afrikatu korrelazioari —hiru edo bi unitate bidez— eusten dion bitartean, gaztelaniaren eraginaren neurri fonologikoa erlatibo da (adjektibo horren zentzurik txikigarrienean).¹² Gorago proposatu bezala, gaztelaniazko afrikatu bakarra trabari palatalen afrikatu izateko joera unibertsalarekin lotzen da gauzak fonetikoki esplikatuko baditugu.

5. Euskal txistukari afrikatuen berreskuragarritasuna edo irakaserraztasuna

Gai praktikoagoetara etorrira, afrikatuek eta, oro har, txistukariek zenbait arazo sortzen dituzte egungo hizkuntzaren erabileran. Estandarraren ahoskera, euskaldun berrien i(ra)kaskuntza edo hedabideetarako eskakizun mailak zehaztean, esaterako, arazoa da zenbateraino den beharrezko txistukari desberdinen ebakera.

Hiztunak (eragile soziologiko, psikologiko, dialektologikoak medio) bere hizkeran ez baditu euskarak inoiz inon izandako bereizkuntzak eta berreskuratu nahi edo behar baditu, zenbait mailatako zailtasunak irekiko zaizkio.

Ahoskera arazoak konpontzeko, hiztun helduen baliabide arruntena ortografia izaten da, baina ortografia ez da beti nahiko lagungarri egitura fonemikoak berre-raikitzeke. Eraginkorren da hiztunak paradigmaman baduen unitate bat ahoskaraztea denean helburu; e.g. bokalarteko ttaka (eusk. “r”) ahoskatzen ez duenak nahiko du irakurtzen ikastea. Bestela esan, [sea] *zera* dela ikusteko eta bere hiztegian forma hori osorik sartzeko (*zea* → *zera* berridazteko), aski du forma idatzia ikustea. Behar bezalako irakaskuntza badu, irakatsiko zaio ahoskera zainduan *zera* [seʁa] esan behar lukeela, nahiz etxekoekin [sea] esaten segi dezakeen (eta, are, beharko lukeen).

Askoz zailago dira gauzak (hiztun zenbaitentzat guztiz ezinezko agian) ahoskatu beharrekoa hiztunak bere fonema inbentarioan ez dituen unitateen gainean erakitzen bada. Adibidez, txistukari hobikari bien kontrastea bereganatu behar badu (eusk. “s”/“z”) bakarra duenak, ez da forma lexikoen berridazketa bakarrik lortu behar. Hiztunak buruan ez duen hots kontraste bat sartu behar du bere paradigma fonemikoan; belarriz bereizten eta nahi ahala ahoskatzen ikasi behar du. Beste horrenbeste gertatzen zaigu, ingelesezko edo Iparraldeko zenbait hizkeratako hasperenarekin hitz egiten ikasi nahi dugunean. Ikustea besterik ez dago nola frantses hiztunek “h” hori ez duten ahoskatzen eta gaztelania lehen hizkuntza dutenek edo Hegoaldeko euskaradunok [h] → /x/ bilakabidea ezartzen dugun (ing. *how* edo zub. *hau* gazt. *jamón* hitzaren lehenengo kontsonanteaz ahoskatzen ditugularik).

Gorago ikusi dugu ez dagoen kontrasteak bilakabide baten indarra erakusten duela. Hizkuntza batean gertatutako neutralizazioak, galdutako kontrasteak, fonetikoki motibatutako bilakabide baten gailentzea dakar eta horri kontra egiteak,

¹² Neurri fonologikoz (*linguistikoaz* beraz) ari gara. Horrek ez du ezertan txikitzen hizkuntza horren eraginaren indarra alderdi soziologikotik, horrek noski ondorio linguistikoak izan ditzake eta ditu, baina ez nahitaz zuzenean neurri berekoak.

galdutako kontraste hori berreskuratzeke, zailtasun fisikoak gainditu behar direla esan nahi du. Euskal txistukarien arteko bereizkuntzak lehentasunen arabera sailkatu behar genituzke, hurrenkera horretan aintzat hartuz gainditu beharreko bilakabidearen oinarritzotasun fonologiko orokorra eta, beraz, hiztunak egin beharko duen ahaleginaren neurria. Galdutako hotsen auzian ez da nahikoa gaztelaniaren eraginaz hitz egitea. Horrek, gainera, berez behintzat, ez du asko lagunduko galdutakoa berreskuratzen.

6. Ondorioak

Esandakoek erakutsi beharko lukete hizkuntza biren arteko konparantzan ez dela nahiko ikustea zein hots unitate edo fonema bereizten dituen batak edo besteak. Gauzak muturrera eramanda, hizkuntza bik fonema bera izateak ere (esate baterako gaztelaniak eta euskarak /tʃ/ izateak) ez duela esan nahi sakonean egituraketa fonologiko bera dutenik —zilegi bazait—, *hots-gramatika* berdin *bideratu* dutenik.

Oraintxe esandakoak estrukturalisten ikuspegia gogoraraziko dio bati baino gehiagori: /tʃ/ ez da /tʃ/, baizik eta hizkuntzaren barrenean osatzen duen kontraste-sarea, hori izango baita /tʃ/ ikurrak laburtzen duen fonemaren tasun bereizle zerrenda finkatuko duena. Zerrenda hori eta, hartara, fonemaren benetako edukia, aldatu egin daiteke hizkuntza edo hizkera batetik bestera hizkuntza bakoitzean fonema horren bidez osa daitezkeen kontrastei jarraiki. Guk hemen, ideia hori bilakabide fonologikoen bidez gauzatzean, zuzenean erantsi ahal izan diogu fonema egituraketari lehentasun fonetikoekiko lotura eta hortik atera daitezkeen ondorioak alderdi diakroniko eta aplikatuetan. Azken batean, fonemek ez baitituzte hitzak elkarren artean bereizten bakarrik, osatu ere egiten dituzte, Donegan eta Stampe-k (1979: 129) ozen aldarrikatu bezala:¹³

Distinctive value was the foundation of the structuralists' functional definitions of the phoneme as an oppositional element (Saussure 1949), definable in terms of its distinctive features (Jakobson 1932a, Bloomfield 1933). This relativistic conception of phonemes, which provided a rationale for concentrating just on the differences capable of distinguishing words, is understandably appealing to the linguist confronted by a growing but somehow irrelevant mass of instrumental phonetic detail. But words are not only *distinguished* by sounds, they are *made up* of them. It is no less important that the sounds that constitute words be distinguishable that they be pronounceable, combinable, and perceivable (articulate, audible).

Horregatik kontakizuna ez da agortzen tasunak eta fonemak zerrendatzean, hori ez da nahiko hotsen arteko erlazio dinamiko sinkroniko eta diakronikoak ulertzeko eta, erlazio horien bidez, hizkuntza bakoitzaren sistemaren antolaketa eta berrantolaketa etengabeak.

Izenburura itzuliaz, beraz, kontua da bilakabideak izatea edo ez izatea dela gehien axola duena hizkuntzen sistema fonologikoa finkatzeko orduan, hizkuntza edo

¹³ Etzanak, nireak. Bestalde, esango nuke aipu luze honetan jasotako lerro bakar batek ez duela gaurkotatzenik galdu; areago, tresna bidezko datuen arazoari dagokiona bezala, batzuk indartu egin direlakoan nago.

hizkera baten fonologia beste batekin konparatzeko orduan (berdin dio zein testuingurutan edo zein helbururekin: bigarren hizkuntzen ahoskera, edo elebitasunaren arazoak, edo hizkuntz jabekuntzaren hurrenkera, eta abar). Gauzen axalean geratuko garela besterik gabeko fonema zerrendak egiten baditugu, ikusi gabe delako fonema edo fonema klasea bilakabide natural bati men egiteari edo ukatzeari dagokion, hau da, fonetikoki gauzak erraztetik edo zailzetik datorren.

Azken batean fonologiak fonetikari ordaintzen diona (eta alderantziz) bilakabidetan neurtzen baita: *ceteris paribus* bilakabideren bat gainditzeko ahalegina egin beharko du hizkuntzak (eta hiztunak) unitate fonemiko gehiago baditu eskura hitzak osatu eta bereizi ahal izateko orduan, baina unitate fonemiko guztiak ez dira bilakabide baten gaindizetik sortzen, batzuk, hain zuzen ere, bilakabideari, fonetikari amore ematetik baitatuz eta horiek beti dira “errazago”. Hizkuntzek zeren araber, zenbateraino eta noiz arte eusten dioten erraztasunaren tentaldiari fonologiaren aberastasunaren mesedetan oraindik luze, sakon eta zabal ikertu beharko dugu. Ea bitarte horretan Patxi Goenagaren *ez den* azentuari buruzko erronkari ere erantzuten asmatzen dugun.

Bibliografia

- Donegan, P. J., 1993, “Rhythm and vocalic drift in Munda and Mon-Khmer”, *LTBA* 16:1, 1-43.
- , & D. Stampe, 1979, “The Study of Natural Phonology”, In D. A. Dinnsen (arg.), *Current Approaches to Phonological Theory*, IUP, Bloomington, 126-173.
- , & —, 1983, “Rhythm and the Holistic Organization of Language Structure”, in J. Richardson et al. (arg.), *Papers from the Parasession on the Interplay of Phonology, Morphology, and Syntax*. CLS, Univ. of Chicago, 337-353.
- , & —, 2004, “Rhythm and the synthetic drift of Munda”, in R. Singh (Edit.-in-Chief), *2004 Yearbook of South Asian Languages and Linguistics*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 3-36.
- Dubois, J. eta beste, 1979, *Diccionario de Lingüística*, Alianza Editorial, Madril.
- Hualde, J. I., 1991, *Basque Phonology*, Routledge, London/New York.
- Jakobson, R. & M. Halle, [1956] 1971, “Phonemic patterning”, *Fundamentals of Language*, Mouton, The Hague/Paris, 50-66.
- , [1957] 1971, “Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics”, *Selected Writings I*, Mouton, The Hague/Paris, 523-531.
- , [1939] 1962, “Observations sur le classement phonologique des consonnes”, *Selected Writings I*, Mouton, The Hague/Paris, 272-279.
- , 1968, *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*, Mouton, The Hague.
- Jauregi, O. & M. L. Oñederra, 2007, “Phonetic and phonemic implications of nasal-sibilant sequences: Spanish vs. Basque”, *Phonetics and Phonology of Iberia 2007* Biltzarrean aurkeztua, Braga (Portugal), 23-25.VI.2007.
- Lázaro Carreter, F., [1968] 1987, *Diccionario de términos filológicos*, Gredos, Madril.
- Michelena, L., [1977]1985. *Fonética histórica vasca* (= FHV), Seminario Julio de Urquijo de la Excm. Diputación de Guipúzcoa, San Sebastián.
- Oñederra, M. L., 2004, *Fonetika Fonologia Hitzez Hitz*, UPV/EHU, Bilbo.

- , & O. Jauregi, 2005, “Fortitive effects of lenitions in an agglutinative language (Basque)”, *Formal, Functional and Typological Perspectives on Discourse and Grammar*, *Societas Linguistica Europaea*-ren 38. Biltzarrean aurkeztua, Valencia, 7-10.IX.2005.
- Txillardegi [J. L. Álvarez Enparantza], 1980, *Euskal Fonologia*, Ediciones Vascas, Donostia.